

KISS MÁRIA RITA

Szabadelvűek és agráriusok a XIX–XX. század fordulóján

A szabadelvű modernizáció jobboldali kritikájának kimunkálása részben az agráriusok szellemi hozadéka volt. A mozgalom tulajdonképpen kiindulópontja gazdasági természetű, a század végén kialakult gabonaértékesítési válságra adott sajátos reakció volt. A válság tényét a szabadelvű kormányzat és az ellenzék, valamint a bal- és jobboldalon ekkora már egyre markánsabban formálódó liberalizmuskritikai irányzatok egyaránt érzékelték. A kormány a kialakult helyzetet értékelve arra az álláspontra helyezkedett, hogy átmeneti jellegű recesszióról van szó és nem hosszú távú strukturális válságról. A recesszió okaként a tengerentúlon művelés alá vett földek növekedését és ezzel párhuzamosan az áruszállítás költségeinek csökkenését jelezte meg, amely komoly konkurenciát eredményezett az európai piacon.¹

A magukat ekkor már egyre markánsabban agráriusnak vallók előfeltevése ezzel szemben az volt, hogy a közvélemény téved, amikor a gazdaosztály hanyatlásának okát a tengerentúli versennyel magyarázza. A valódi ok máshol keresendő. Az állam gazdaságpolitikáját terheli az igazi felelősség, mert az az „ingó tőke urait” szolgálja és elhanyagolja a nemzeti lét alapját jelentő mezőgazdaságot.² Eme, az agrárius körben természetes „felismerésként” kezelt előfeltevés vezetett el fokozatosan az agrárius politikai gondolkodás önállósulásához, majd egy független politikai alternatíva megfogalmazásához.

A folyamat első állomása a mezőgazdasági helyzetértékelés megújítása volt. Az agráriusok a mezőgazdaság helyzetét taglалó belpolitikai vitákban új paradigmát nyitottak, új értelmezési

keretet vázoltak fel. Rendre annak a véleményüknek adtak hangot, hogy az „üdvözülés kulcsának” tartott liberális gazdaságpolitika elsősorban a plutokráciának kedvez, a magyar mezőgazdaságban csődöt mondott, elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy a földbirtokos és földműves osztály jólétét biztosítsa.³ Úgy vélték, hogy erre a torz, egyoldalú, aránytalan, a pénztőke uralmát és a mezőgazdaság elzüllését hozó fejlődésre adott válasz az agrárius mozgalom, melynek eredeti célját a merkantilizmust alternatívaként felváltani képes gazdaságpolitika kimunkálásában jelelték meg.⁴

A mozgalom azonban ennél tovább jutott. A kilencvenes évekre a mezőgazdaság súlyát növelni kívánó agrárpolitikai alternatíva megfogalmazásával párhuzamosan bomlott ki az agrárius világvélemény és politikai program. Az agrárius politikai irodalom a társadalomfejlődési, társadalompszichológiai, szociáletikai folyamatok elemzésével, valamint a reformkorról alkotott sajátos múltkép kimunkálásával megteremtette a dualizmus kori magyar társadalom meghatározott értékek mentén minősített politikai konstrukcióját, tehát azt a koherens társadalmi tablát, amely végső soron politikai programjuk igazolását szolgálta. Ennek – a kormányzati szabadelvű gyakorlat alternatívájaként megfogalmazott – társadalomképnek és programnak az alapján az agrárius gondolkodás túlmutat a politikai intézményrendszer szintjén megmutatkozó agrárlobbijelegyen és önálló politikai gondolkodásbeli irányzatnak tekinthető.

1. A SZABADELVŰ AGRÁRIUSKRITIKA

A Magyar Gazdaszövetség köré tömörülő agráriusokat politikai vetélytársaik – hivatkozva a mozgalom vezérkarában megtalálható patinás történelmi nevek viselőire, vagy az agrárius gondolkodás azon kétségtelenül meglévő sajátosságára, mely a szabadelvű modernizáció nemkívánatos társadalmi következményeivel szemben a tradicionális értékeket idealizálta – hajlamosak voltak „reakciós”, „restauratív” címkével ellátni, és mint a modernizáció értékeit tagadó erőt a politikai élet margóján kívülre utalni.

A liberális politikai publicisztika az agrárius eszmék formálódására viszonylag korán, a nyolcvanas évek derekán már meglehetősen nagy vehemenciával reagált. Beksics Gusztáv a „legújabb politikai divatot” elemezve úgy vélekedett, hogy a kiegyezés után az arisztokrácia fokozatosan eltávolodott a szabadelvűségtől, újra „zártkörű kaszttá” vált. Előbb a liberális demokrácia politika veszítette el körükben „szalonképességét”, majd „rákerült a sor a reakcionárius eszmék divatjára és a gazdakör lett a reakcionárius filiálé, az eszmeokorcok méntelepe és tehenészete”⁵ „A mi lordjaink” – állította – „...nem csak a szabadelvű

reformokat tartóztatják fel, hanem visszafelé akarják szervezni a magyar társadalmat és a magyar politikát. Ezt célozzák az agrárius törekvések, ezt célozzák a máris szaporodó hitbizományok.”⁶

Bereviczy Albert a formálódó mozgalom ideológiáját tartalom nélküli „politikai romanticizmus”-ként jellemezte, amely „nélkülözi a konkrét elemeket... hangulatcsinálásra szorítózik... a recollectio (emlékezés – KMR) édes-keserves hangulatát dédelgeti ami nem méltó komoly politikusokhoz... Alig több, mint embriója egy közgazdasági vagy szociálpolitikai reform-eszmének.” Az agrarizmus nézetei „modernizált régiségek”, „importált külföldi csecsebecsék”⁷ – szögezte le Bereviczy a dzsentriőről írott tanulmányában.

Az 1897-es agrárkongresszus után, ahol az agrárius csoport már szervezetten (és tegyük hozzá nem minden eredmény nélkül) lépett fel, a Szabadelvű Párt vezére is tollat ragadott, s röpiratban védte meg a kormány gazdaságpolitikáját. Tisza István úgy vélekedett, hogy e politikának két veszélyes ellensége van. Egyrészt a függetlenségek gazdaságpolitikai elképzelései, azaz ahogyan ő fogalmazott „a magyar közéletet domináló közjogi harcok átvitele közgazdasági térre”, amelynek eredményeképp a magyar gazdaközönség „politikai indulatból” a külön vámterület hívévé szegődik. Másrészt pedig – ami szerinte még ennél is veszélyesebb – a német agrárius eszmék magyarországi importja. Terjesztői ugyanis „a mezőgazdasági érdekek védelmének jelszava alatt harcba akarják vinni a gazdaközönségünket a társadalom többi osztályai és a szabadelvű haladás ellen”. Tisza szerint az agrarizmus nemcsak veszélyes, de a magyar viszonyok között értelmetlen irányzat is, mivel nincs és nem is lehet komoly társadalmi bázisa. Németországban ugyanis a földbirtokosokat a modern társadalommal szemben érzett ellenszenv s a politikai gazdasági konzervativizmus jellemzi, ott a liberalizmus és mezőgazdaság ellenfelekként állnak szemben egymással. Nálunk viszont a szabadelvűség és a mezőgazdasági érdek között nem volt és nincs ellentét; a magyar földbirtokosság maga küzdötte ki a többi társadalmi osztályok szabadságát. A magyar gazdák múltjával, legszebb tradícióival, „egész lényével” ellentétben állnak a reakciós törekvések, ezért semmi sem indokolja a „német agrarizmus reactionarius” jelszavait. „A magyar gazdáknak” – érvelt – „legveszélyesebb ellenségei azok, kik bajainkat politikai izgatás eszközüül akarják felhasználni s reactionarius dugárut csempésznek be agrarius cégér alatt”⁸.

Látunk kell azonban azt is, hogy maga a szabadelvű tábor sem volt egységes az agrárius törekvések jellegének megítélésében. A Bánffy-, majd a Széll-kormány mezőgazdasági miniszterének, Darányi Ignácnak agráriusokkal kapcsolatos álláspontját Beksics ironikus, inkább az érzelmekkel operáló, Bereviczy a lekicsinylés taktikáját sugalló, vagy Tisza racioná-

lis érvekre támaszkodó elutasító értékelésével szemben békülékenyebb hangnem és több nyitottság jellemzi. Darányi nem minősítette reakciós áramlatnak az agrárius mozgalmat, komoly veszélyt látott viszont abban, hogy az általa valóban reakciósnak tartott antiszemita áramlatok lesznek a valódi haszonélvezői az agrárius politikának. 1894. november 13-i képviselőházi beszédében e veszélyről a következőképp vélekedett: „Az agrárius jelszavakat mi már hallottuk egyszer, talán nem is olyan régen. Nem lehet tagadni, hogy a közönség bizonyos rokonszenvvel nézte ezt a mozgalmat, és mit láttunk? Azt hogy az antiszemita és reakzionárius áramlatok ezen mozgalom uszályába belekapaszkodtak, és a közönség rokonszenve ezen mozgalom iránt lassan megcsökkent. Most már arra kell vigyázni, hogy ez ne ismétlődhessék meg. Tudom, hogy az agrár lobogó alatt sokan vannak, a kiknek jóhiszeműségében sem én, sem más kétkedni nem fog, de attól lehet tartani, hogy ezen lobogó alá olyanok is sorakoznak, a kik saját lobogójuk alatt nem tudtak győzni, hogy ezen új lobogó fedezete alatt támadják most nem a kormányt, nem ezt a pártot, vagy ellenzéki pártokat, hanem magát a szabadelvű irányt Magyarországon. Én ezt igen veszélyesnek tartanám, mert kompromittálná azokat, a kik jóhiszeműen mentek a dologba, a mi is a kisebb baj volna, hanem kompromittálná magát az ügyet, és kompromittálhatná azt, a minek mindenképp fölött kell állnia: a mezőgazdaság érdekét.”⁹⁹

Darányit egyébként sokan az agráriusok emberének tartották, amit részben a közreműködésével megszületett törvények és intézkedések szellemével, illetve azzal láttak igazolni, hogy Károlyi Sándor halála után, 1904-ben elvállalta a Magyar Gazdaszövetség elnöki posztjának betöltését. E második érvet azonban csak utólagos magyarázatnak tekinthetjük. Darányi miniszterként a kormányban – hivatalból – az agrárszféra érdekeit képviselte, az agrárius nemzetpolitikai súlyát kívánta emelni, és ennyiben kétségtelenül agrárius volt. Ugyanakkor nyilvánvalóan szabadelvűnek és nem reakciósnak kellett hogy tartsák politikustársai, élvezte a pártelnök bizalmát, máskülönben nem kaphatott volna két ízben is miniszteri tárcát. Politikai pályájára vonatkozóan mindenesetre három lehetséges logikai magyarázatot érdemes vizsgálat tárgyává tennünk: 1. Darányi a későbbiek folyamán liberálisból antiliberális, azaz „reakciós” lett, ezért vállalta hogy a gazdaszövetség élére áll. 2. Az agrárius mozgalom vált időközben antiliberálisból liberálissá ezért érezte úgy Darányi, hogy nem ellenkezik a világnézetével a poszt betöltése. 3. Végül: mind Darányi, mind az agrárius mozgalom világnézeti alapállása lényegében változatlan maradt, viszont a politikai vetélytársak agrárius mozgalomról alkotott – imént változott – helyzetértékelése nem felelt meg a valóságnak, azaz az agrárius mozgalom valójában nem volt reakciós, nem törekedett a szabadelvű alapokon berendezett polgári társadalom

megdöntésére és a feudális berendezkedés restaurálására. Ez esetben Darányinak ahhoz, hogy a gazdaszövetség elnöki posztját betölthesse, nem kellett a rendszerellenes és rendszerkonform politikai magatartás közötti világnézeti akrobatamutatványt végrehajtania.

A fenti dilemmára akkor kaphatunk választ, ha kilépünk abból a pozícióból, ahol az idézett, az agrárius mozgalom jellegének megítélésére vonatkozó szabadelvű értékelések születtek. E pozíció egy versenyhelyzetben lévő politikai párt pozíciója, s mint ilyen szükségszerűen torzító optikát tartalmaz. E torzító optika a maga helyén nem jó vagy rossz, hanem egy sajátos erővonalak mentén működő rendszer része, annak elengedhetetlen kelléke, amely a politikai verseny logikájának érvényesülését szolgálja. Egy adott politikai pozícióval járó torzító optika természetes a rendszeren belül, a rendszer működését tekintve, hiszen annak funkcionális eleme, nem emelhető viszont át egy más elvek, erővonalak mentén szerveződő rendszerbe, azaz a tudomány világába. A politikai gondolkodás kutatójának a politikai rendszeren kívüli pozícióból kell szemlélnie az általa vizsgált irányzatokat, nem azonosulhat egyik vagy másik csoport vélekedéseivel, nem helyezkedhet egyik vagy másik csoport pozíciójába, hogy aztán annak talaján állva ítélje meg a politika többi szereplőjét. Amennyiben ezt teszi maga is felveszi azt a bizonyos torzító optikát eredményező szemüveget, melynek következtében gondolkodásmódja és munkája is a politikai rendszer része lesz.

A továbbiakban tehát elszakadva a szabadelvű értékelések által behatárolt agrárius képtől a mozgalom századfordulós politikai irodalmának alapján választ keresünk arra a kérdésre, hogy helytálló volt-e és ha igen, mennyiben felelt meg a valóságnak a szabadelvű agráriuskritika, majd pedig meghatározzuk a korabeli kormányzati szabadelvűség és az agrárius politikai gondolkodás közötti viszony néhány jellemző elemét.

2. AZ AGRÁRIUS MOZGALOM LIBERALIZMUSKRITIKÁJA

A szabadelvű kritikusok aggodalma annyiban kétségtelenül jogos volt, hogy az agrárius irodalom nem állt meg a polgári fejlődés körtüneteinek diagnosztizálását jelentő felszínen, hanem valóban eljutott a rendszer elvi alapjait képező tételek vizsgálatáig. Az elvi alapokat valóban nagyító alá helyezte és rákérdezett azok helyességére. Az agrárius gondolkodás ebben az értelemben elvi liberalizmuskritikát hordozott. E liberalizmuskritikáról azonban mégsem állíthatjuk azt, hogy alapjaiban tagadta volna meg a liberális elvek szerint berendezett polgári rendszert. Nagyító alá helyezte, számos jelenségét megkérdőjelezte, de – mint azt majd látni fogjuk – végső soron nem vetette el.

Az agrárius politikai gondolkodás – bár kétségtelenül a markáns liberalizmuskritikai irányzatokhoz sorolható – ellenségképének központjába mégsem a liberalizmust, nem is a szabadelvűséget, hanem a plutokráciát emeli. Bernát István egy 1913-as előadásában az ingó tőke természetét elemezve annak káros hatását már nemcsak a mezőgazdaságra nézve, hanem „nemzetpolitikai összefüggésekben” tárgyalva annak nemzetellenes voltát a következő gondolatmenettel fejti ki: „A véres forradalmak, a nyomukban járó békés erőfeszítések nevető örököséiként a plutocrazia, a pénz urainak uralma jelenik meg, amely hatalmát a nemesebb ideálok kiölésére használva fel, előkészíti a társadalmak egészséges alapjainak megbontásával a bukást. Egyetlen törekvése a vagyon felhalmozása és ezért feláldoz mindent. Eszközei változnak, de célja nem... Eszközei mások, mint voltak a hatalom régi kezelőie. Nem törekszik nyíltan souverenitásának kimondására. Sőt szeret ismeretlen maradni. E mellett azonban megtalálja az utat és a módot céljainak elérésére. Fejlődésének kezdetén... terem fénnyt, ragyogást, de a vagyon egyenlő eloszlásának ellensége... Az egyenlőség elvéből indulva s eleinte a szabadság talaján állva, később a leghatározottabb ellensége lesz a dolog természetéből folyólag mindkettenek... A plutocrazia ellensége az erőszakos forradalmaknak. Nem szeret a hatalommal szembe kerülni. legfeljebb akkor, ha biztos sikert remél... A plutocrazia rendesen a kölcsön adott vagy kölcsön kérendő milliók révén ejti meg a hatalom kezelőit. Gondoskodik róla, hogy ha természetes úton nem, akkor mesterségesen vétessenek rá az egyes államok az adósságcsinálásra. A plutocrazianak egyenesen érdeke, hogy az államok zárószámadásai hiányokkal záruljanak.”¹⁰

A fő ellenség tehát a plutokrácia, ám a pénztőke szinte korlátlan hatalmának kialakulásában az agráriusok szemében a liberalizmus a vétkes. Az agrárius „közgazdasági” irodalom a pénztőke dominanciájához kapcsolt társadalmi problémák tematizálásán keresztül jut el a szabadelvű gazdaságpolitikai gyakorlat bírálatáig, majd azon túl magának a liberális közgazdasági iskola elvi alapjainak megkérdőjelezéséig. Merkantilizmus- és utilitarizmuskritikájuk azonban nem vezet el a liberális gazdaság szervező elvek tagadásához, csupán azok abszolutizálásának elutasítását igazolja és korrekciós mechanizmusok beépítését javasolja.

Míg a gazdaszövetség első titkára, Bernát István a „merkantilizmus” buktatóit mutatta ki, addig a titkári székben őt követő Czettler Jenő az utilitarizmus logikájának tarthatatlansága mellett érvelt. Czettler úgy vélekedett, hogy az utilitaristák tévedtek, amikor a „forgalom szabadságában” és az elméletükben ennek mozzatója gyanánt szereplő „egészséges önzésben” a társadalmi harmónia spontán megalapozóját látták. A történetek szerrinte ugyanis bebizonyították, hogy a szabad verseny nemcsak

hogy a gazdasági érdekek között nem teremti meg a szükséges harmóniát, „de a lelkiismeretlenek, az erőszakosnak fegyvert ad a kezébe a gyengébbek elnyomására és kifosztására... Ez az iskola az egyénből indul ki, mint gazdálkodó alanyból, nem látja a termelő társadalmi osztályokat, annál kevésbé képes azok bajait felismerni. Egy egész társadalmi osztály pusztulásában nem lát mást, mint az egyén élıhetetlenségének megnyilvánulását s azt a természetes kiválasztódás szükségszerű folyamatának tekinti” – írta a magyar mezőgazdasági szociálpolitika teoretikus megalapozását célul kitűző munkájában, majd arra hívta fel a figyelmet, hogy az utilitarizmus képtelen saját szociális következményeinek kezelésére. Jellemző módon nem tud mit kezdeni az olyan kérdésekkel, mint a kisgazdakérdés, nem képes használható reformtervet kidolgozni az agrárkérdés megoldására. A szabadelvű gazdaságpolitika tehetetlensége – vélekedett Czettler – az idejétmúlt elméletekhez való ragaszkodásban rejlik és ez „Riccardo követőinek nagy szociális tévedése”.¹¹

A szabad piachoz való viszony tekintetében az agráriusok meglehetősen markáns álláspontot fogalmaztak meg. Még a nemkívánatos szociális következmények számbavétele után sem vetették el a szabad verseny elvét, viszont nem is tartották azt minden esetben automatikusan alkalmazhatónak. Úgy vélték, a „hadd hulljon a férgese” elvet teljesen elvetni sem nem szabad, sem nem is lehet, a másik oldalról viszont tiltakoztak annak abszolutizálása ellen is, amely szerintük a „merkantilista irány” politikáját jellemzi. Álláspontjukat, mint a liberális és a szocialista közgazdasági álláspont között elhelyezkedőt a következőkkel indokolta Czettler: „Az individuális közgazdák a szabadversenyt (sic) a gazdasági kiválás eszközének tekintik, amelyben a gazdaságilag erősek szükségszerűen emelkednek ki, s amely a gazdasági termelékenység növekedésének legfontosabb mozgatórugója. Ezzel szemben a szocialisták a szabad versenyt a kizsákmányolás eszközének tartják, melynek segítségével az erősebbek és a ravaszabbak a kisebb termelőket kipusztítják....Az igazság kétségkívül középen van, mert bár kétségtelen, hogy a szabadverseny nemcsak hanyag, de igen sok érdemes existenciát is tönkretett, mégis a gazdasági és társadalmi haladás elengedhetetlen feltétele, mozgatója s az emberiség egyik legnagyobb nevelőeszköze, amely nélkül az egész termelési rendszer megmerevednék.”¹² A szabad verseny elve tehát nem iktatható ki, a szocialista elképzelések ezért számukra elfogadhatatlanok. „Máshol kell keresnünk az agrárkérdés megoldását. Olyan alapon, amely a jelenlegi társadalmi berendezkedést megtartja, az individualisztikus termelési rendszer alapjait nem érinti, viszont nem is lát abban olyan alkotást, melyet az emberi szabadság és jólét érdekében érinteni nem szabad.”¹³ Czettler itt idézett 1914-es írásának alap gondolata szinte szóról szóra ismétli Bernát 1898-as, meglehetősen lakonikus

véleményét mely szerint bár „az ingó tőke uralma és a plutokratikus fejlődés nem lehet az az ideál, mely után törekedni méltó”, mégis „az új idők által vont kereten belül kell megteremteni azt a jogi és gazdasági rendet, mely a földművelés virágzását és a belőle élő rétegek fennmaradását és boldogulását biztosítja.”¹⁴

Az agrárius közgazdasági gondolkodás tehát, mint a szabad versenyek kapitalizmus szociális következményeinek tematizálója, a társadalmi erők szabad játékába vetett hit megingásának konzekvenciája volt. Olyan politikai program és politikai gondolkodásbeli útkeresés, mely a tőke korában újjáéledő agráröntudat sajátos artikulációjaként, ámde a polgári társadalom keretei között kívánt előnyösebb pozíciót teremteni az agrárágazathoz tartozó társadalmi csoportok számára.

Hasonló attitűd mutatható ki a liberális társadalomszervező elvekhez való viszony tekintetében is. Az agráriusok nem az individualizmus és a szabadság értékeit bírálják, hanem azok szélsőségei ellen tiltakoznak, mivel úgy vélik, hogy az „egyéni önzés” és a „korlátok nélküli szabadság” vezetett a nemkívánatos társadalmi folyamatok kibontakozásához. Mi több, a mozgalom releváns teoretikusainak érvelése szerint a szabadság abszolutizálása épp azért veszélyes, mert könnyen önmaga ellentétébe csaphat át: a korlátok nélküli szabad verseny az erők uralmához, a szabadság megsemmisítéséhez vezet, amely pedig – vallják – a fejlődés alapja. A korlátlan szabadság elve helyett a szabadság helyes mértékének kialakításához épp a szabadság megőrzése, épp annak védelme érdekében van szükség.

Bernát István már idézett 1913. február 10-i akadémiai előadásában egyenesen azt állította, hogy a liberális társadalmak a szabadjára engedett egyéni önzés és a korlátok nélküli szabadság következtében fejlődésük során megtagadták azokat az alapértékeket, melyekre hivatkozva születtek: a szabadság és az egyenlőség eszméjét. A szabadság szelleme – ismerte el – átformálta a világot, a társadalmi élet új formáját valósította meg. Magával hozta az egyén kiemelését, felszabadítását és az új elvek nyomán bámulatatos fejlődés következett be. Azonban – figyelmeztetett – mára már az aggasztó jelek felszaporodtak és alapos okkal lehet feltételezni, hogy „a vázolt alapok egészséges voltába s az erők szabad játékának gyógyító erejébe vetett hit csalódásoknak van kitéve. Az aranykor itt-ott rettenetes eredményeket érlel. Keserűbb rabszolgaságnak lesz szülője, mint a feudális kor jobbágysága... A gyárak és a pénzpiac urainak szaporodó milliói egyrészt, a munkásság vagyoni helyzete másrészt ezt eléggé feltűntetik. A szocializmus létrejötté és megerősödése sohasem lett volna lehetséges anélkül a meggyőződés nélkül, hogy az új rend ellensége az egyenlőségnek”. A „szaporodó milliárdok” azonban már nemcsak az egyenlőséget sértik, de veszélyeztetik a szabadságot és a demokrácia kibontakozását

is: „A mai helyzet nem jobb a réginél. A jogi és társadalmi korlátok helyébe gazdaságiak léptek. A munkásokból ritkán válhatik gyáros, sőt a részvényes társulatok mind nagyobb mértékben nehezítik az egyes vállalkozások helyzetét. A trösztök, melyek egész országok és földrészek irányítására vállalkoznak a mai gazdasági élet »Napóleonjai«, »Nagy Sándorai«, akik tisztában vannak azzal, hogy a pénz politikai befolyást jelent.”¹⁵ „Ha tehát igaz, hogy a demokrácia (sic) a nép kormánya, a nép által s a népért, akkor a vázolt helyzet, s az, melynek elébe nézünk, a legmerevebben ellentétben áll a demokrácia követelményeivel. Ennek barátai és bámulói rendesen csak a múltból származó arisztokratikus hagyományokat és a nagy ingatlanvagyonokat tartották a demokrácia ellenségeinek. Pedig erről az oldalról nemigen fenyegeti őket erélyes és sikerrel biztató támadás többé. Az igazi veszedelem az, melyre rámutattunk. Az a hatalom a legnagyobb ellensége a demokráciának, amely az általa irányított gazdasági fejlődés révén szétporlasztja az egészséges fejlődés legerősebb biztosítékát, a középosztályt. A maga részére lefoglalt szabadság erejével megsemmisítve az egyenlőséget, át nem hidalható társadalmi ellentéteket teremt, s a gazdasági oligarchia segítségével a demokrácia teljes elbukását készíti elő.”¹⁶

Az agrárius gazdaság-, társadalom-, morális és kultúrkritikai képből a társadalmi valóság egy olyan konstrukciója bontakozott ki, melynek középpontjában a plutokrácia állt. A liberális fejlődés a plutokrácia hegemoniáját eredményezte, melynek következtében a szabadság és egyenlőség elve nemcsak csorbát szenvedett, hanem egyenesen önmaga ellentétébe fordult, megteremtette a „világtörténelem legnagyobb zsarnokát”, a pénzarisztokráciát, mely a gazdasági élet fölött dominál és ezzel befolyásolja a társadalmi folyamatokat, uralma alá hajtja a liberális kormányokat, megakasztja a demokrácia fejlődését, sőt befolyása alá vonja a termelés tényezőjét, az embert is, és ezzel a modern társadalom erkölceinek elzűllését, végső soron pedig a liberális polgári társadalom felbomlását fogja eredményezni.

E logikai konstrukcióhoz illeszkedik a liberalizmus mozgalmi és berendezkedő szakasza közötti különbségtétel, a „küzdő”, a „nemzeti”, valamint az „uralkodó”, az „internacionális nagytőkét szolgáló” liberalizmus szembeállítás. Az agráriusok azonosultak a reformkori liberalizmussal, viszont bírálták annak szabadelvű változatát. Elismerték, hogy a liberális szabadságelv kitűnő eszköznek bizonyult az első szakaszban a tömegek általuk is helyesnek és szükségesnek ítélt politikai és gazdasági felémelésére, a társadalmi korlátok lebontására, ugyanakkor úgy látták, hogy a második szakaszban ugyanezen elv szabad utat engedve az önzésnek pénzarisztokrácia uralmához, a társadalmi kohézió gyengüléséhez és végső konklúzióként pedig a marxi doktrínák népszerűvé válásához vezetett.

Czóbel István, a Magyar Gazdák Szemléjének publicistája a liberalizmus e két korszakának különbségéről a Társadalomtudományi Társaságnak a társadalmi fejlődés irányáról rendezett vitájában a következőképp vélekedett: „A küzdő liberalizmus lényegesen más volt, mint az uralkodó, mely nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Amaz fölszabadította a társadalmat a régi önkény alól; ez, hogy uralmát biztosítsa, fokozta a központi államhatalmat s a szabadságnak csak a látszatát adta meg. Hadat üzenve a vallásnak lerombolta a régi ideálokat is, anélkül, hogy újakat tudott volna alkotni s így növelte a kétséget és a pesszimizmust, igazolta az önzést és az utilitarizmust, ezzel gyöngítve a társadalom erkölcsi fékjeit; az alsó rétegekre gyakorolt gazdasági nyomás által pedig nagyra növelte az osztálygyűlöletet és földülta a társadalmi békét. A társadalmat államosította úgy, hogy az mindent az államtól vár. Hatalmas bürokráciát alkotott, mely holtteherként nehezedik a társadalomra... A tőkehalmozódás másrészt megteremtette a tömegnyomort s ezzel a kizsákmányolt munkásosztály elkeseredését s támadó jellegű védekezését: a szocializmust.”¹⁷

E tipikusnak mondható helyzetértékelésből két irányban adódott következtetés. Mint láttuk, tematizálni lehetett a liberális elvek belső ellentmondásait, megalapozva ezzel az agrárius mozgalom által képviselt politikai értékek társadalomszervező rangra emelését. Másrészt bírálni lehetett a szabadelvű kormányzati elitet, mint amely elsikkasztotta a liberalizmus eredetei, reformkori intencióit, elárulta a polgárosodás nemzeti programját, és meg lehetett hirdetni az igazi liberalizmushoz való visszatérést. A liberalizmus mozgalmi és berendezkedő szakaszának megkülönböztetése tehát szerves része volt az agrárius liberalizmuskritikai alapállásnak.

Abból indultak ki, hogy a megtévesztett közgondolkodás olyanira „bele van merülve a liberális jelszó bálványozásába”, hogy nem veszi észre mekkora szakadék tátong a Széchenyi- és a Deák-féle nemzeti liberalizmus és a korokra jellemző, az internacionális nagytőkét szolgáló liberalizmus tartalma között. „Amaz a polgári jogokért, a nemzeti eszme s a szabadságért szállt síkra a privilégiumok és az állami onnipotencia ellen, a közjólétet és a nemzeti öntudatot s a polgári önérzetet akarta emelni, ez egyik a jogfosztást a másik után követi el, a végtelenségig szaporítja a kormányok hatalmi eszközeit, megalkuszik és meghunyászkodik a hatalommal szemben anyagi érdek fejében, privilégiumot osztogat és kreál, feláldozza néhányak, vagy pláne idegen tőkepénzesek kedvéért a nemzet nagy tömegének érdekeit, kockáztatja néhány üzér anyagi nyeresége kedvéért a legvitálisabb nemzeti érdekeket....Szóval homlokegyenest ellenkezőjét teszi annak, a miért ötven évvel ezelőtt joggal lelkesedtek a népek. Az épített, ez rombol, amaz ápolta és boldogította, vagy legalább boldogítani akarta a népeket, ez kizsákmá-

nyolja és zsarnokilag rendszabályozza azokat, kiöli a függetlenséget, a polgári erényeket, az öntudatot, terjeszti az elégedetlenséget és a szenvedést, elnyomja a tehetségeket és megrontja az erkölcsöket... Elhitette az érdekeltekkel hogy ez az egyedül üdvözítő út és a gondolkodásra képtelen intelligencia vakon rohan utána.”¹⁸

A radikálisabbak egyenesen úgy vélekedtek, hogy mindazt, ami a magyar politikában 1867 után történt nem is lehet liberális szelleműnek nevezni. „Ne nevezzük... liberalizmusnak azt az irányt, a mely az egyéni szabadságot adminisztratív eszközeinek hatalmával mindig és mindenütt elnyomja” és megtűri a „rút önzést”, „szürke materializmust” – javasolta egy szerző a Magyar Gazdák Szemléjében,¹⁹ egy másik pedig annak a véleményének adott hangot, hogy ez a politika csupán „hazudott szabadelvűség”,²⁰ Geócze morálkritikája a „doktrínér szabadelvűséggel” szemben fogalmazódott meg a „valódi szabadság” védelmében,²¹ Bernát arra az álláspontra helyezkedett, hogy az igazi szabadelvűség szem elől tévesztetett, a „politikai és erkölcsi szabadelvűség elvtelenségévé züllött”,²² Czettler pedig 1906-ban az „extrém liberalizmus” pusztításait ítélte el.²³ Ezek a szófordulatok azt fejezték ki, hogy a liberalizmus eredeti értelmét a szabadelvű politika elsikkasztotta, a „nemzeti liberalizmus” eredeti intencióit elfeledte, a nemzet szolgálata helyett a mozgó tőke szolgálatába szegődött.

Czóbel István külön tanulmányt szentelt annak, hogy a magyar közéletben eluralkodó frázisok mögött felfedje a liberalizmus elfajulását, a „hamis dogmák megcsontosodását”, mert úgy vélte, hogy a közélet szótárában „hemzsegnek a hamis jelszavak, tetszetős szavakba burkolt hazugságok”.²⁴ A frázisok eme szótárával kívánta kimutatni, hogy a liberalizmus letért arról az útról, amelyen eredetileg elindult. „A magyar liberalizmus a dogmatikus tévhitnek egy eklatáns esete, amely a tévhit megátalkodott türelmetlenségének jegyeit viseli magán”, a demokrácia egy olyan „törekvést jelez, a mely a régi privilégiumokat egy újonnan keletkezett osztályra, ti. a pénzemberekre akarja átruházni, de az alsó néposztályokat a legkíméletlenebbül zsarolja és nyomja. Tehát csak felfelé demokrata, lefelé pedig arisztokrata, vagyis plutokrata... Ma oly gyakran hangoztatott egyenlőség „nem jelent semmi egyebet, mint a pénzuralom... előnyeinek kihasználását... Az úgynevezett egyenlőség tehát privilégium, de nem a nép alsó, hanem zsákmányoló osztályinak, a melyeknek amaz védtelenül ki van szolgáltatva. A jelszó tehát ismét az ellenkezőjét jelenti annak, amit kifejez.”²⁵

Bernát pár év múlva hasonló érveléssel leplezi le a magyar liberalizmus általa „torzulás”-nak minősített változásait: „Szabadelvűség és demokrácia, ez az a két jelszó, mely napról napra ezerszer hangzik a Kárpátoktól az Adriáig. Értelmöket, valódi jelentésüket azonban köd borítja, melyet az új idolumok pap-

jai ókori kollegáik példájára nem egyszer sűríteni igyekeznek, a helyett hogy könnyítenének rajtuk. A liberalizmus bő palástja alá képzelhetetlenül ellenséges dolgokat csempésznek be, a demokrácia sűrű hangoztatása pedig csak sokszor arra való, hogy vele és általa nem egy esetben bizonyos kapaszkodó törekvések igazoltassanak.”²⁶

Az agráriusok a problémák eredőjét nem a liberális elvekben, hanem azok abszolutizálásában látták és ennek megfelelően – miközben azonosultak a reformkori liberalizmussal – szembe fordultak annak szabadelvű változatával: elutasították a modernizáció konkrét útját, mivel szerintük nem teljesültek be a nemzeti polgárosodással kapcsolatos várakozások. Nem az alapokat akarták lecserélni, hanem a társadalom- és gazdaságfejlődési trendeket korrigálni. A szóhasználat logikája értékékként feltételezte ugyanis az „igazi liberalizmust” a „nemzetit”, melyet az „elfajult” fejlődés korrekciójával meg lehet valósítani, annak alternatívájaként fel lehet állítani.

„Az ember tragédiája szüntelenül megújul. Elfajzik minden haladás, s a torzképben nem ismerni rá az eszményi eredetire” – állította Madáchot idézve Geőcze Sarolta egy, a kulturális haladást elemző cikksorozata végső konklúziójául 1910-ben.²⁷ A keserű ténymegállapítás – úgy véljük tehát – nem volt üres publicisztikai fordulat, sokkal inkább az újkonzervatív világképből eredő végső konzekvencia. A politikai gondolkodás ezen irányzatának képviselői ugyanis – miként politikai ellenfeleik állították róluk – nem voltak reakciósook, nem akarták restaurálni a régi feudális világot. Elfogadták a haladás gondolatát, mint ahogyan magukénak vallották a polgári társadalom számos értékét, a szabad piacot, a polgári parlamentarizmust és elismerték a kapitalista fejlődés nem egy eredményét is. Amit bíráltak és kultúrkritikájukban tematizáltak, az a haladás adott formája, a modernizáció konkrét útja, a reformkori várakozások be nem teljesülése volt. „A nyár nem váltotta be a tavasz reményeit”²⁸ – írta Bernát István is, ami ebben az olvasatban arra utal, hogy az agrárius irodalom megteremtője és központi alakja nem a modell létjogosultságát kérdőjelezi meg, csupán annak szabadelvű variációja volt elfogadhatatlan számára.

3. AGRÁRIUS ELŐFELTEVÉSEK

Amikor Károlyi Sándor a gazdaszövetség elnöke 1902-ben a mozgalom uzsora elleni küzdelmének jelentőségét ecsetelte az uzsoraellenes szakértekezlet résztvevői előtt, beszédében olyan szempontokat érintett, amelyekből viszonylag koherens formában visszakereshetők az agrárius társadalomszemlélet és politikaelmélet kiindulópontjai. „A »laissez faire, laissez passer« politikája, a »hulljon a férgese« jelszó mellett nem szünhetik meg

a nyomor” – szögezte le Károlyi kiindulásként, majd így folytatja: „Ilyen irányban haladván csakhamar arra az útra kerülünk, a hol háttérbe szorul, sőt talán valamikor még ki is vész a nemzeti eszme, s ennek helyében egyik oldalon távolabb a szocializmust, a másik oldalon a közelebbi jövőben a plutokratizmust látjuk, a melynek mindegyike külön-külön is a polgári elemnek, a demokráciának, s a szabadságnak a vesztéhez vezet.²⁹” Az elnök az agrárius pozíciót a két kozmopolita és nemzetietlen hatalomhoz, azaz a plutokráciához és munkásmozgalomhoz képest, mint nemzetit határozta meg, majd beszédének további részében azt fejtegette, hogy e két nemzetközi szinten szerveződő, a nemzeti eszmét, a szabadságot és az emberi jogokat fenyegető, az erkölcsi nivót veszélyeztető hatalommal szemben, az egyensúly fenntartása érdekében az erők tömörítése, a „nemzeti” szervezkedés elkerülhetetlen. „Az emberi társadalom nem állhat fönn, ha egyedül az egoizmus és az individuális érdek vezérli az egyest, akkor csakhamar kannibálok harca fog beállni, ha az együttlétet nem a méltányosság érzete fogja szabályozni, ha ez a társadalom fölfogásából és az egyesek szívéből kivész. A társadalmi rend alapja a méltányosság, amely mindenkinek megadja a magáét. Ennek a fölfogásnak az érvényesülésében, s a társadalmi erők, a túltengő érdekszövetségek ellensúlyozásában látjuk a jövő biztosítékát, ezektől remélhetjük a szabadság fönmaradását... A hol nincs méltányosság és a társadalmi erők egymást nem ellensúlyozzák ott előbb-utóbb az államhatalomnak kell föllépnie, s államszocialisztikus rendszabályokkal megvédenie azokat, a kik önerejükből magukat megvédeni nem képesek, mert különben elgyöngül végképp az ország” – fogalmazta meg alapállását Károlyi Sándor.

Az idézet jól szemlélteti, hogy az agráriusok a társadalmi erők kiegyensúlyozott voltát tekintették a harmonikus fejlődés alapjának, amelyet a szabad verseny korlátlansága mellett veszélyeztetve láttak. A nemzetközit a nemzetivel az egoizmust a méltányossággal, a pénzuralmat a kis emberek szövetkezésével és szükség esetén a gyengék védelmére beavatkozó állami politikával vélték ellensúlyozhatónak. Számukra az erők egyensúlya a szerves fejlődés egyik alapfeltétele volt.

Az agrárius gondolkodásmód profilját a korszakban közkeletűnek számító néhány olyan társadalomelméleti kategória szembeállításával adja, mint organikus egész–partikuláris érdek, nemzeti–kozmosopolita, közösség–egyén, közérdek–magánérdek, osztályharc–szolidaritás, altruizmus–önzés, materializmus–idealizmus. E dichotóm gondolati modell funkcionálisan azonban nem a kizárás, hanem a szélsőségek közötti egyensúlyteremtés eszköze volt. Az agráriusok általában szembehelyezkedtek mindenféle társadalomszervező elv abszolutizálásával – ahogy ők fogalmaztak –, „túlhajtásával”. Ezekben a kívánatos harmónia felborulását vélték felfedezni. Ahogyan a terjedő vallástalan-

sággal szemben a valláserkölcsi alapokat, az egyéni és közmorál társadalmi érvényre juttatását szorgalmazták, ugyanúgy az egyéni önzésig fajuló „túlzó” individualizmussal az altruizmust állították szembe. Az önzéssel szembeállított altruizmus elve a társadalom tagjainak egymás iránti felelősségébe vetett hitre utal. Az elv a közösségi szempontok alá rendelt egyéni érdekek szab határt, az altruizmus az ember „szociális énjén” nyugszik. Ugyanakkor viszont azt is hangsúlyozták, hogy az emberi természet része az „individuális én” is, és ezen az alapon tiltakoztak az altruizmus abszolutizálása ellen. A szocializmusnak tulajdonított „túlzó altruizmus” számukra éppoly elfogadhatatlan, mint a liberalizmusnak tulajdonított „önző egoizmus”: az egyént a közösség sohasem nyomhatja el egészen, az individuum korlátja a szocialista eszmék megvalósíthatóságának; ugyanakkor az egyéni érdek nem érvényesülhet korlátlan mértékben, mert a jogoknak korlátot szabnak a társadalom tagjai iránti kötelezettségek.

Az agráriusok általában szembehelyezkedtek mindenféle társadalomszervező elv abszolutizálásával, és a legnagyobb problémát a helyes arányok felborulásában látták, amely az egész harmóniáját veszélyezteti. A piacot szervező szabad verseny esetében is csak annak korlátlansága ellen tiltakoztak, mely a „gyöngék eltírását” eredményezi, de egyébként fontosnak tartják, mint a gazdaság fejlesztésének legdinamikusabb eszközét. Tehát nem a verseny kikapcsolására, csak annak meghatározott szempontok szerinti korlátozására törekuszenek. Ugyanez az összhangra törekvés motiválja esetükben a liberalizmus korrekciós programját is. A szabadság – állítják – igenis korlátozható és korlátozandó, amennyiben ezt más értékek védelme szükségessé teszi: „Ma már bizonyos, hogy a liberalizmus elvét nem lehet korlátlan érvénnyel elfogadni, csupán azzal a megszorítással, hogy a nemzeti eszmét és erkölcsöt megvédi”³⁰ – vallják – miközben az egyéni érdeknél a politikai értékek prioritási sorrendjében fennköltebb, mert nem a partikulárishoz, hanem az organikus egészhez kapcsolódó szempontokra hivatkoznak.

Korukban két felfogás versenyét látták, az individualizmusét, mely az „erkölcsi ideált a természetes önzés kifejlesztésében keresi” és az altruizmusét, amely alatt egyféle etikai elemekkel telített individualizmust értettek. Meggyőződésük volt, hogy míg a XIX. század az „önző egoizmus” százada volt, addig a XX. században az „altruisztikus irány” fog győzedelmeskedni.³¹ Publicisztikájuk egyik kulcsszava az altruizmus volt, melyet Czettler a következőképp jellemezett: „...Az individuális gazdasági és társadalmi rendszer a korlátlan gazdasági elvet, a termelés mindenekfölöttiségét s a szociális elv által nem enyhített egyéni önzést tette úrrá. Ezzel a rideg állásponttal szemben a szocializmus az osztályharc elméletét állította szembe, amely a

termelés helyébe a munkás érdekét, az egyéni önzés helyébe az osztályönzés elvét iktatja. Egyébként úgy az individuális, mint a szocialista világfölfogás szervezett táborral bír. Összecsapásaik megrázzák a társadalmi rendet s időről időre gazdasági és társadalmi válságokat idéznek elő mindenütt, hol a kapitalista termelés úrrá lett... Azon elv, mely a két ellentétes világfölfogás, az individualizmus és a szocializmus között elszigetelésre alkalmas, nem más, mint az altruizmus, és az a fejlődési irány, amely az altruizmus alapelveinek konzekvenciáit úgy gazdasági, mint társadalmi téren megvalósítani igyekszik: a szociálpolitikai irány. Nem lezárt világnézet ez tisztelt hallgatóim, nincsenek oly precízen megállapított és leszögezett tantételei, mint a szocializmusnak és az individualizmusnak: ami bennünket egyesít az csupán az emberszeretet etikai gondolata. Védeni a gyöngét az erős kizsákmányolása ellen, védeni a tisztességet, a becsületet a lelkiismeretlen konkurenciájával szemben, segíteni azon, aki erre önerőből nem képes, s aki önhibáján kívül került veszedelembe. Ezen az etikai alapelven aztán filozófiai és gazdasági irányzatoknak sokféle változata épülhet föl, kezdve a konzervativizmustól és keresztényszocializmustól a katedraszocializmus legszélsőbb árnyalatáig... Jelentős különbséget az sem tesz, hogy az egyik az állami beavatkozástól várja az alsóbb társadalmi osztályok sorsának jobbra fordulását, míg a másik a szövetkezetek önsegítésétől.”³²

Az agráriusok a társadalomra, mint organikus egységekre tekintettek, melynek ideális állapota az, amikor alkotóelemeit harmonikus összhang jellemzi. Ebből az előfeltevésből kiindulva utasították el a piaci verseny abszolutizálását, és hangsúlyozták az altruizmus elvét. Innen eredt az is, hogy a korszakban egyre markánsabbá váló osztályellentétekre nem tudtak más-ként tekinteni, csak úgy, mint amelyek a társadalom kóros állapotának tünetei. Elvetették az osztályharc elméletét és a társadalmi szolidaritás elvét szegezték vele szembe. A társadalmi osztály, mint struktúráképző elem helyébe a termelési ágat, az azonos termelési ágon belül lévők szolidaritását állították. A mezőgazdaság ágazati érdeke mentén politizáltak, a gazdátársadalom érdekeinek képviselőjét vállalták fel.

Az agrárius szellemiség meggyőződéssel vallotta, hogy azok a morális értékek, amelyekre a nemzetnek szüksége van még leginkább a magyar vidéken, a magyar falvakban lelhetőek fel. Idealizálva szemlélték a „patriarchális világot”, mely számukra a harmónia, az egység a társadalmi szolidaritás szimbóluma volt és úgy vélték annak értékei átmenthetőek, átmentendők a modern polgári társadalomba. Helytelenítették és harcoltak a „városba tódulás” ellen, népszerűsítették a vidéki élet előnyeit. Annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy az agrárvilágban, a „gazdátársadalomban” a termelés jellegéből eredően eleve nagyobb az altruizmus és erősebben él a társadalmi egymásra-

utaltság gondolata. Meggyőződésük volt, hogy „a magyar haza boldogsága a magyar falunak boldogságától, a magyar birodalom hatalma a magyar föld erejétől függ.”³³ Elítélően konstatálták, hogy mindezek ellenére a kapitalista fejlődés a civilizáció súlypontját a faluról a városra tolta. Ennek következtében a mezőgazdasági kultúra háttérbe szorult, a lakosság egy része a falvakból a városokba költözött, amelynek részben gazdasági, részben pedig kulturális és pszichológiai okait látták. A modern állam a közigazgatást és a kultúrintézményeket a városba koncentráltta, a várost tette meg a kultúrélet központjává, melynek eredménye a falu erkölcsének, szokásainak háttérbe szorulása lett.³⁴ A folyamatot azért is károsnak tartották, mert a falusi kultúrában évszázadok folyamán spontán formálódott, ősi és tiszta, az „európai civilizáció káros hatásaitól mentes” nemzeti értéket láttak, amelyet a nemzeti kultúra szerves részének tekintettek.³⁵

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az agrárius gondolkodás azon irányzatok között foglal helyet, amelyek elvették, hogy a társadalom természetes állapota a harc és minden az anyagi érdeken alapul. A társadalmat sokkal inkább olyan organikus egységként szemlélték, amelyben minden elem „láncszemként kapcsolódik a másikhöz” és egymást segítve dolgozik a nagy közös cél érdekében, amely nem egyes csoportok érdekeit, hanem az összesség javát szolgálja. Az egészséges fejlődés elengedhetetlen feltétele tehát a tagok szolidaritása. Ennek tudatát – vélték – viszont csakis egy szociáletikai alapokon nyugvó rendszer képes megalapozni, ezért helyeztek különös súlyt az erkölcsi szempontok érvényesítésére. A materializmussal szemben képviselt idealizmus tehát nem elsősorban a vallásosság értelmében szerepelt náluk, hanem sokkal inkább azokat a valláserkölcsei alapokat jelentette, amelyek nélkül a társadalmi békét hitük szerint nem lehet fenntartani. A szolidaritás, mint alapelv érvényesítésének szükségességéből eredt, hogy az egyén jogaihoz kapcsolódó magánérdekkel szemben a társadalmi, nemzeti létből fakadó kötelezettségeket hangsúlyozták.

Az agrárius gondolkodás társadalomelméleti előfeltevései konzervatív filozófiai alapokon nyugodtak, szociokulturális értékei a vidékre és egy idealizált patriarchális világra fókuszáltak. A szociális dimenzióban szemlélve a mozgalom törekvéseit, kétségtelen, hogy felvállalta a feudális társadalomstruktúrából a polgári társadalomba öröklött, ámde a történelem súlylesztőjében megsemmisülni nem kívánó társadalmi csoportok politikai érdekképviselését, ugyanakkor viszont konzekvensen törekedett a gazdasági társadalom modern elemeinek megszólítására is, így például a kisgazdaosztályára, amely már a parasztpolgárosodás szülte volt. Mindezekből azonban nem következett politikai restaurációs igény, a múlt visszaállítására szolgáló feudális reakció.

Az agrárius gondolkodás filozófiai értelemben vett konzervativizmusa és kritikai attitűdje ellenére sem tagadta meg a liberalizmus társadalomszervező elvein nyugvó modern berendezkedést. Nemcsak elfogadta a szabad piac, a parlamentarizmus, a politikai verseny elvét, hanem ezek védelmére hivatkozva jelentette be korrekciós igényét. Az agrárius gondolkodás az erők szabad játékába vetett hit megingásának egy lehetséges konzekvenciája, amely azonban nem a liberalizmus létjogosultságának tagadásához vezet, hanem a korrekciós mechanizmusok irányába orientálódik. Reakció volt a kapitalizmus fejlődése által implicált társadalomfejlődési folyamatokra, ámde nem „reakciós”, miként ezt a korabeli, vagy akár későbbi korok politikai rendszereinek számos pozíciójából szemlélve állították róla. A liberalizmus alapelveit illetően a törésvonal szabadelvűek és agráriusok között tehát nem a liberalizmus határán, hanem azon belül húzódott. A köztük lévő nézetkülönbség sokkal inkább az eltérő szociokulturális értékrendből származó társadalomszemléleten, az ebből következő értékpreferenciákon, valamint nem utolsósorban a történelmi osztályok és a pénzarisztokrácia társadalmi-politikai súlyával kapcsolatos eltérő előfeltevések és következtetések rendszerén nyugodott.

Az itt bemutatott értelmezési keretben Darányi Ignácnak tehát nem volt szüksége túl nagy világnézeti ugrásra ahhoz, hogy a szabadelvű miniszteri székből a gazdaszövetség elnöki székébe ülhessen, mert amit át kellett ívelnie, az nem a rendszerkonform és rendszerellenes magatartást elválasztó mély szakadék, hanem a liberalizmus alapértékeit elfogadó két versengő politikai elitcsoportot elválasztó árok volt csupán.

JEGYZETEK

- ¹ Vö.: Tisza István: Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termények árhatatlásának okai és orvosszerei. Az Athenaeum Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1897. 7–24. o.
- ² Vö.: A magyar agrármozgalom. In: Magyar Gazdák Szemléje, 1898. II. 734–740. o.
- ³ Vö.: Bernát István: Agrárpolitika. In: Magyar Gazdák Szemléje, 1898. II. 781. o.
- ⁴ Vö.: Károlyi Sándor elnök megnyitó beszéde a Magyar Gazdaszövetség 1898-as közgyűlésén. Az 1898-as közgyűlés jegyzőkönyve. In: Magyar Gazdák Szemléje 1898. II. december. 917–927. o.
- ⁵ Timoleon (Beksics Gusztáv): A legújabb politikai divat 1884. In: Magyar liberalizmus. Válogatta: Tökéczki László. Modern ideológiák. Sorozatszerkesztő: Gyurgyák János. Századvég Kiadó. Budapest, 1993. 183. o.
- ⁶ Uo.: 187. o.
- ⁷ Bereviczy Albert: A dzsentriőről 1884. Uo.: 181. o.
- ⁸ Tisza István: Magyar agrárpolitika. i.m.: 98. o. és 102. o.
- ⁹ Darányi Ignác. Válogatott dokumentumok. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Fehér György. Osiris Kiadó. Budapest, 1999. 55–56. o.
- ¹⁰ Bernát István: A demokratia védelme. In: Magyar Gazdák Szemléje. 1913. I.

- 80–81. o.
- ¹¹ Vö.: uo.: 116–119. o.
- ¹² Uo.: 41. o.
- ¹³ Uo.: 179. o.
- ¹⁴ Bernát István: A demokratia védelme. i.m. 117. o.
- ¹⁵ Uo.: 84. o.
- ¹⁶ Uo.: 92. o.
- ¹⁷ Figyelő: A társadalmi fejlődés iránya. Magyar Gazdák Szemléje. 1905. I. 158–159. o.
- ¹⁸ Czóbel István: Frázisok diadala. In: Magyar Gazdák Szemléje. 1898. II. 561–562. o.
- ¹⁹ Cz. J.: Teendőink. In: Magyar Gazdák Szemléje. 1898. I. 163. o.
- ²⁰ Nemzeti lelkiismeret. In: Magyar Gazdák Szemléje. 1898. I. 295. o.
- ²¹ Le Play: A munkásviszonyok reformja. A Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1903. Geőcze Sarolta bevezető tanulmánya. 118. o.
- ²² Bernát István: Spanyolok és angolok. Hanyatlás és emelkedés. In: Magyar Gazdák Szemléje. 1898. I. 554. o.
- ²³ Czettler Jenő: Szükségünk van-e szociálpolitikai egyesületekre? In: Czettler Jenő: Mezőgazdaság és szociális kérdés Tanulmányok és parlamenti beszédek. Századvég Kiadó, Akadémiai Kiadó, „A Jászságért” Alapítvány, Püski Kiadó, Budapest, 1995. 117. o.
- ²⁴ Czóbel István: Cz. I.: Frázisok diadala. i.m.: 559–566. o.
- ²⁵ Uo.: 563. o.
- ²⁶ Bernát István: A magyar demokrácia múltja, jelene, jövője. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, Budapest, 1904. 22–23. o.
- ²⁷ Geőcze Sarolta: Haladás – de merre? Magyar Gazdák Szemléje 1910. II. 6. 142. o.
- ²⁸ Bernát István: A magyar demokrácia... im.: 127. o.
- ²⁹ Az uzsora ellen. Jogi tanulmányok és a Magyar Gazdaszövetség szaktanácskozása. Kiadja a Magyar Gazdaszövetség. Budapest, 1902. Károlyi Sándor elnöki megnyitó beszéde az 1902-es uzsoraértekezleten. 200. o.
- ³⁰ Geőcze Sarolta: Haladás – de merre? In: Magyar Gazdák Szemléje. 1912. I. 1. 39. o.
- ³¹ Geőcze Sarolta: Veres Pálné és a magyar társadalom evolúciója. In: Magyar Paedagogia. A Magyar Pedagógiai Társaság Folyóirata. Tizenharmadik évfolyam. Franklin Társulat. 1904. 23. o.
- ³² Czettler: A magyar ifjúság szociális feladatai. In: Czettler Jenő: Mezőgazdaság és... im. 248. o.
- ³³ György Endre: Szeretet a faluban. A Magyar Gazdaszövetség kiadványai. A Stephaneum nyomása. Budapest, 1904. 12. o.
- ³⁴ Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. im. 53–56. o.
- ³⁵ A falu kulturképessége és a falusi kultúra védelme. In: Czettler Jenő: Mezőgazdaság és... im. 191. o.

IRODALOM

- A magyar agrármozgalom. Magyar Gazdák Szemléje, 1898. II.
- Bereviczy Albert: A dzsentriről 1884. In: Magyar liberalizmus. Válogatta: Tókéczki László. Modern ideológiák. Sorozatszerkesztő: Gyurgyák János. Századvég Kiadó. Budapest, 1993.
- Bernát István: A demokratia védelme. Magyar Gazdák Szemléje. 1913. I.
- Bernát István: Agrárpolitika. Magyar Gazdák Szemléje, 1898. II.

- Bernát István: A magyar demokrácia múltja, jelene, jövője. Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, Budapest, 1904.
- Bernát István: Spanyolok és angolok. Hanyatlás és emelkedés. Magyar Gazdák Szemléje. 1898. I.
- Czóbel István.: Frázisok diadala. Magyar Gazdák Szemléje. 1898. II.
- Cz.J.: Teendőink. Magyar Gazdák Szemléje. 1898 I.
- Czettler Jenő: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Pátria. Budapest, 1914.
- Czettler Jenő: Szükségünk van-e szociálpolitikai egyesületekre? Czettler Jenő: Mezőgazdaság és szociális kérdés. Tanulmányok és parlamenti beszédek. Századvég Kiadó, Akadémiai Kiadó, „A Jászságért” Alapítvány, Püski Kiadó, Budapest, 1995.
- Darányi Ignác. Válogatott dokumentumok. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Fehér György. Osiris Kiadó. Budapest, 1999.
- Figyelő: A társadalmi fejlődés iránya. Magyar Gazdák Szemléje. 1905. I.
- Geőcze Sarolta bevezető tanulmánya. In: Le Play: A munkásviszonyok reformja. A Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1903.
- Geőcze Sarolta: Haladás – de merre? Magyar Gazdák Szemléje. 1912. I–II. .
- Geőcze Sarolta: Veres Pálné és a magyar társadalom evolúciója. Magyar Paedagogia. A Magyar Pedagógiai Társaság Folyóirata. Tizenharmadik évfolyam. Franklin Társulat. 1904.
- György Endre: Szeretet a faluban. A Magyar Gazdaszövetség kiadványai. A Stephaneum nyomása. Budapest, 1904.
- Károlyi Sándor elnök megnyitó beszéde a Magyar Gazdaszövetség 1898-as közgyűlésén. Az 1898-as közgyűlés jegyzőkönyve. Magyar Gazdák Szemléje 1898. II.
- Károlyi Sándor elnöki megnyitó beszéde az 1902-es uzsoraértekezleten. Az uzsora ellen. Jogi tanulmányok és a Magyar Gazdaszövetség szaktanácskozása. Kiadja a Magyar Gazdaszövetség. Budapest, 1902.
- Nemzeti lelkiismeret. Magyar Gazdák Szemléje. 1898. I.
- Timoleon (Bekszics Gusztáv): A legújabb politikai divat. 1884. In: Magyar liberalizmus. Válogatta: Tökéczki László. Modern ideológiák. Sorozatszerkesztő: Gyurgyák János. Századvég Kiadó. Budapest, 1993.
- Tisza István: Magyar agrárpolitika. A mezőgazdasági termények árhanyatlásának okai és orvosszerei. Az Athenaeum Társulat Könyvnyomdája. Budapest, 1897.